

E.M.Sadıqov
i.e.d., professor, Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti
e.sadigov@unec.edu.az
T.M.Huseynzada
magistrant, Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti
tural.huseynzade@gmail.com

Məqalə redaksiyaya daxil olub 12.04.2023

The article was received by editorial board on 12.04.2023

Статья принята к печати 25.04.2022

QIYMƏTLİ KAĞIZLAR BAZARINDA KOMMERSİYA BANKLARININ ROLU

Xülasə

Məqalə Azərbaycanda maliyyə bazarının inkişafında xüsusi rol oynayan Qiymətli Kağızlar Bazarında kommersiya banklarının rolunun artırılmasına həsr edilmişdir. Qiymətli kağızlar bazarında kommersiya banklarının fəaliyyətinin beynəlxalq və yerli praktikasının araşdırılması, qiymətləndirilməsi və beynəlxalq praktikadan yola çıxaraq yerli bazarda kommersiya banklarının QKB-da rolunun təkmilləşdirilməsinə aid təkliflər hazırlanmışdır. QKB-da kommersiya banklarının iştirak modelləri, bu işdə dövlətin verdiyi qərarlar və atdığı addımlar araşdırılmış, eyni zamanda kommersiya banklarının QKB-da fəaliyyətinin növlərinin və qiymətli kağızlarla olan əməliyyatlarının elmi-nəzəri əsasları qeyd edilmişdir. Qiymətli kağızlar bazarı kompleks şəkildə araşdırılmış, dünya praktikasına kommersiya banklarının QKB-dakı rolu və iştirak modelləri öyrənilmiş, Azərbaycanda QKB-da kommersiya banklarının iştirakının dövrlər üzrə hansı şəkildə dəyişdirilməsi və hazırda hansı durumda olmasına dair nəticələr gözdən keçirilmiş və sonda hansı istiqamətdə inkişaf modeli seçilə biləcəyinə dair fikirlər bildirilmişdir.

***Açar sözlər:** qiymətli kağızlar bazarı - QKB, kommersiya bankları, dünya iqtisadiyyatının globalaşması.*

GİRİŞ

Qiymətli kağızlar bazarı dünyanın əksər ölkələrində bazar iqtisadiyyatının mühüm sektorlarından biridir. Bu bazar müxtəlif iqtisadi sahələr arasında əlaqələndirici rol oynamaqla, maliyyə vəsaitlərinin tarazlı şəkildə yayılmasına şərait yaradır ki, bu da öz növbəsində həmin sahələrin bərabər surətdə inkişaf etməsi ilə müşayiət olunur. Digər tərəfdən, fəaliyyət göstərən hər bir müəssisə öz inkişafı və genişlənməsi üçün əlavə investisiyalara ehtiyac duya bilər. Dünya təcrübəsində həmin ehtiyacların təmin edilməsinin ən səmərəli yolu müəssisə tərəfindən əlavə səhmlər və ya istiqrazların buraxılmasıdır. Qiymətli kağızlar bazarının iqtisadi rolu onun fəaliyyətinin məqsəd və vəzifələrində, həmçinin onun funksiyalarında təzahür edir.

Dünya təcrübəsində formalaşan qiymətli kağızlar bazarının 2 modeli var: «Avropa» və «Amerika» modelləri. Bu modellər əsasən bazarda iştirak edən peşəkar iştirakçıların fəaliyyət növləri ilə fərqləndirilir. «Avropa» modelində bazarda əsasən kredit təşkilatları və məhdud bank fəaliyyəti ilə məşğul olan digər təşkilatlar iştirak edir. «Amerika» modelində isə peşəkar iştirakçılar qismində əsasən iri maliyyə sənaye qrupları, pensiya fondları, xüsusi fondlar və iri investisiya şirkətləri çıxış edir.

Azərbaycan öz dövlət müstəqilliyini əldə etdikdən sonra daxili və xarici siyasət istiqamətlərini sərbəst müəyyən edərək bazar iqtisadiyyatı yolunu tutmuşdur. Əgər qiymətli kağızlar bazarı modelinə bu prizmadan yanaşılsa ilk dövrlərdə Azərbaycanda formalaşan bazarın «Avropa» modelinə yaxınlığını görürük. Belə ki, qiymətli kağızlar bazarının ilkin əsas iştirakçıları əsasən kredit və məhdud bank fəaliyyəti ilə məşğul olan təşkilatlar olmuşlar. 2011-ci ilə qədər Qiymətli Kağızlar Bazarı müxtəlif inkişaf mərhələləri keçmişdir. 16 may 2011-ci ildə “2011-2020-ci illərdə Azərbaycan Respublikasında qiymətli kağızlar bazarının inkişafı” Dövlət Proqramı

təsdiqlənmişdir və bu proqramın gedişində ölkəmizdə Qiymətli Kağızlar Bazarında kommersiya banklarının peşəkar fəaliyyətinin dayandırılması ilə birlikdə Avropa modelindən Amerika modelinə keçid başlamışdır. Sözügedən proqram bank və sığorta şirkətlərinin qiymətli kağızlar bazarında fəal iştirakını təşviq edən prudensial tələblər müəyyənləşdirilərək tətbiq olunmasını nəzərdə tutmuşdur. Bu dövrdə, həmçinin səmərəli maliyyə sektorunun formalaşması və institusional inkişafı istiqamətində əhatəli islahatlar həyata keçirilmiş, bu sektorda idarəetmə, nəzarət və tənzimləmə beynəlxalq standartlara uyğun təkmilləşdirilmiş və nəticədə, bankların rəqabət qabiliyyəti əhəmiyyətli dərəcədə yüksəlmişdir.

Qeyd etdiyimiz kimi qiymətli kağızlar bazarı qiymətli kağızların emissiyası, buraxılması, tədavi, ödənilməsi, sahibliyi, saxlanması, onlarla əqdlərin bağlanması, digər əməliyyatların aparılması üzrə subyektlər arasında olan hüquqi və iqtisadi münasibətlərin məcmusudur. Bu əməliyyatların növündən asılı olmayaraq onların hamısı son nəticədə qiymətli kağızların alınib-satılması ilə nəticələnir və yaxud da bu prosesə xidmət edir.

Hər bir əməliyyat bir və ya bir neçə qiymətli kağız ilə bağlı əqdlərə əsaslanı bilər. Əqd dedikdə, tərəflər arasında qiymətli kağızlarla münasibətdə hüquqların yaranması, sonlanması və ya ötürülməsi üzrə qarşılıqlı razılaşmanın əldə edilməsi nəzərdə tutulur.

Banklar bazar struktur sisteminin mərkəzi halqalarından biri olmaqla, onların fəaliyyətinin inkişafı bazar mexanizminin yaradılmasının əsas şərtidir. İqtisadiyyatın dəyişdirilməsi prosesi bank sisteminin islahatından başlamışdır. Banklar uzun müddət dövlət təşkilatları kimi iqtisadiyyatın idarə olunmasında inzibati amirlik sisteminin bir hissəsi kimi çıxış edirdi. Son illərin islahatı nəticəsində mövcud qanunvericiliyə uyğun olaraq banklar müxtəlif əməliyyatları yerinə yetirir. Müxtəlif banklar arasındakı fərqlərin aradan qaldırılması ilə bağlı universal bankların əksəriyyəti bu gün bank fəaliyyətinin və maliyyə xidmətlərinin, demək olar ki, bütün tərəflərini əhatə edən xidmətlərin böyük çeşidini təklif edir.

Azərbaycan qiymətli kağızlar bazarı strukturuna baxdığımızda istər Milli Depozit Mərkəzinin, istər Bakı Fond Birjasının təsisçiləri və üzvləri sırasında bankların yer aldığını görmək olar. Eyni zamanda kommersiya bankları 2016-cı ilə qədər Qiymətli Kağızlar Bazarının peşəkar iştirakçısı olmuşlar. Daha əvvəl də qeyd etdiyimiz kimi hətta banklar haqqında qanunun 32.1.9 bəndində bankların əsas fəaliyyət növlərindən biri kimi Qiymətli Kağızlar Bazarında peşəkar fəaliyyət göstərilmişdir. 2016-cı il düzəlişindən sonra bu fəaliyyət növü banklar üçün ləğv edilmiş və Qiymətli Kağızlar Bazarında peşəkar fəaliyyət bir çox hallarda elə bankların özləri tərəfindən yaradılmış investisiya şirkətləri tərəfindən davam etdirilməkdədir. Bununla da Azərbaycanda Kommersiya Banklarının Qiymətli Kağızlar Bazarına birbaşa çıxışı məhdudlaşdırılmışdır.

Qiymətli kağızlar bazarında peşəkar fəaliyyətin aşağıdakı növləri həyata keçirilə bilər:

- broker fəaliyyəti;
- diler fəaliyyəti;
- qiymətli kağızların idarə edilməsi üzrə fəaliyyət;
- qarşılıqlı öhdəliklərin müəyyən edilməsi üzrə fəaliyyət;
- depozitari fəaliyyəti;
- qiymətli kağız sahiblərinin reyestrinin aparılması üzrə fəaliyyət;
- qiymətli kağızlar bazarında ticarətin təşkil üzrə fəaliyyət.

Bu məhdudlaşdırmadan sonra bir çox iqtisad ekspertləri bankların Qiymətli Kağızlar Bazarına birbaşa çıxışının zəruriliyi ilə bağlı dəfələrlə fikirlər bildirmişdir. Hətta 2017-ci ilin dekabr ayında Milli Məclisdə kommersiya banklarının Dövlət Qiymətli Kağızlarını, o cümlədən Mərkəzi Bankın notlarını investisiya şirkətlərinin vasitəçiliyi olmadan əldə etməsi məsələsi müzakirəyə çıxarılmışdır. Eyni dövrdə sözügedən məsələ Maliyyə bazarlarına Nəzarət Palatası, Milli Depozit Mərkəzi, Bakı Fond Birjası və Azərbaycan Banklar Assosiasiyası nümayəndələrinin birgə keçirilmiş görüşündə müzakirə obyektinə olmuşdur. Bu görüşün əsas məqsədi kapital bazarında kommersiya banklarının rolunun artırılması probleminin həlli yollarının qarşılıqlı araşdırmaq olmuşdur.

Maliyyə Bazarlarına Nəzarət Palatası ləğv edildikdən sonar eyni fikirləri 2021-ci ildə Mərkəzi Bankın həmin dövrdə sədri olan Elman Rüstəmov tərəfindən də bildirilib. O, bankların Qiymətli Kağızlar Bazarına investisiya şirkətlər vasitəsilə çıxmasını əlavə xərc yaratdığını və birbaşa çıxışın təmin edilməsi ilə bağlı qanun layihəsinin hazırlanmasını və mövcud qanunvericiliyə dəyişikliklər edilməsi məsələlərini önə çıxartmışdır.

16 may 2011-ci ildə Azərbaycan Respublikasının Prezidenti Cənab İlham Əliyev tərəfindən təsdiq edilmiş 2011-2020-ci illərdə Azərbaycan Respublikasında Qiymətli Kağızlar Bazarının inkişafı Dövlət proqramı çərçivəsində də bankların bazarda aktivliyinin artırılması nəzərdə tutulmuşdur. Proqramın girişində bankların Qiymətli Kağızlar Bazarı üçün nə dərəcədə əhəmiyyətli olması vurğulanmışdır. Proqramın 3.2 maddəsi (Maliyyə vasitəçiliyi fəaliyyətinin və kollektiv investisiya sxemlərinin təşkili və təşviqi) sərmayələrin peşəkar idarə olunmasının və fərdi yığımların səmərəli investisiyalara yönləndirilməsinin təmin edilməsində bankların fəal iştirakını təşviq edən prudensial tələblər müəyyənləşdirilərək tətbiq olunacağı qeyd edilmişdir.

NƏTİCƏ

Məqalədə QKB-da kommersiya banklarının rolunun yüksəldilməsi və bununla da QKB-da aktivliyin artırılması haqqında geniş məlumatlar yer almaqdadır. QKB-da kommersiya banklarının rolunun önəmliliyi dayanıqlı iqtisadi inkişafın araşdırılmasını həyata keçirən bütün iqtisadçılar tərəfindən birmənalı olaraq qəbul edilmişdir. Ümumi olaraq bilirmək lazımdır ki, kommersiya banklarının QKB-da fəaliyyətinin kompleks araşdırılmasına təşkilati yanaşmaların məhdudiyyəti bu sahənin araşdırılmasından daha çox vaxt sərf edilməsini şərtləndirmişdir.

Kommersiya banklarının QKB-da fəaliyyəti effektiv olmalı və onlara gəlir gətirməlidir. Əks halda banklar bu fəaliyyətdən imtina edəcək, QKB-da banklar kimi aktiv olmayan üzvlər sayəsində bazarın da ümumi aktivliyi azalacaqdır. Bu səbəbdən bankların fəaliyyətinin həm özləri üçün nəticələri baxımından həm də QKB-ı üçün kompleks şəkildə nəticələr baxımından ətraflı araşdırılması önəmlidir.

• global dünya iqtisadiyyatının bir hissəsi olmaq, yüksək texnologiyalara əsaslanan iqtisadiyyat yaratmaq, mütərəqqi idarəetməni təmin etmək ölkəmizin QKB-da inkişafı yolunda qarşıya qoyulmuş prioritet istiqamətləridir. Fikrimizcə, Azərbaycan iqtisadiyyatının inkişafının indiki mərhələsində qiymətli kağızlar bazarını sürətlə inkişaf etdirməliyik. Qiymətli kağızlar bazarının inkişafında bankların rolunun artırılması, onlara QKB-da peşəkar fəaliyyətlərinin həyata keçirilməsi üçün lisenziyaların verilməsi vacibdir. Hazırda QKB-da investisiyaların yatırılması regionlar üçün o qədər də əlçatan deyil. Respublikamızda yerləşən bankların regionlar üzrə korporativ sahədə kifayət qədər filialları mövcuddur. Regionlarda olan investorların qiymətli kağızlar bazarına çıxışını asanlasdırmaq məqsədilə bankların regionlarda yerləşən filiallarının Broker, Diler və Aktivlərin idarə edilməsi fəaliyyəti ilə məşğul olması zərurəti yaranır. Bu zaman Müştəri ilə birgə planlaşdırılmış, tam aydın və şəffaf strategiya hazırlanır:

- müştərinin risk dözümlülüyü müəyyən edilir
- müştərinin risk götürmə qabiliyyətinə əsasən gəlirlilik müəyyən edilir
- investisiyanın və yaxud sərmayənin müddəti təyin edilir
- müqavilə bağlanılır
- müəyyən edilmiş risk dözümlülüyü və investisiya müddəti əsasında uyğun məhsullar formalaşdırılır
- müştəri tərəfindən seçilmiş məhsul üzrə investisiya portfeli formalaşdırılır
- investisiya portfeli üzrə peşəkar idarəetmə ilə sabit gəlirlər əldə edilir
- müştəri investisiya dövrü ərzində mütəmadi məlumatlandırılır.

Beləliklə, kommersiya banklarının və onların filiallarının QKB-da peşəkar fəaliyyətinin həyata keçirilməsi ilə əlaqədar daxili qayda və prosedurların hazırlanması, peşəkar fəaliyyətin həyata keçirilməsi üzrə kommersiya banklarına lisenziya verilməsi, peşəkar fəaliyyətin həyata keçirilməsi ilə əlaqədar mövcud olan (yeni alınacaq) texniki təminat vəsaitləri, elektron proqramlar və sistemlərin müəyyənləşdirilməsi, illik hesabatların peşəkar iştirakçı tərəfindən hər başa çatmış təqvim ilinin nəticələri üzrə hazırlanmalı və nəzarət orqanına təqdim edildikdən sonra ictimaiyyətə elan edilməsi, kommersiya bankları qiymətli kağızlar bazarının peşəkar iştirakçıları siyahısına

daxil kimi işlər tamamlanaraq Qiymətli kağızlar bazarı haqqında Azərbaycan Respublikasının Qanununa dəyişiklik edilməsinin zəruri olduğunu hesab edirəm.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat:

1. E.Sadıqov. (2003). “Azərbaycanın qiymətli kağız bazarı və onun inkişaf perspektivləri”. Sankt-Peterburq.
2. Azim Heydər oğlu Abbasov. (2007). «Qiymətli Kağızlar və Onlarla Əməliyyatlar». Dərslik. Bakı.
3. A.Abbasov. (2003). “Azərbaycanda maliyyə bazarının formalaşması və bazar iqtisadiyyatında maliyyə-kredit sisteminin problemləri”. Bakı.
4. Qiymətli Kağızlar Bazarı haqqında Azərbaycan Respublikasının Qanunu. (15 May 2015-ci il)
5. www.bfb.az – Bakı Fond Birjasının saytı.
6. <http://cbar.az/> - Azərbaycan Respublikası Mərkəzi bankının saytı
7. www.maliyye.gov.az – Maliyyə Nazirliyinin saytı.
8. <http://www.xalqkapital.az/> - “Xalq Kapital İş” QSC-nin saytı

E.M.Sadigov

doctor of Economic Sciences, prof., Azerbaijan State University of Economics

T.M.Huseynzada

master student, Azerbaijan State Economic University

The role of commercial banks in the securities market

Abstract

The article is dedicated to increasing the role of commercial banks in the Securities Market, which plays a special role in the development of the financial market in Azerbaijan. Research and evaluation of the international and local practice of commercial banks' activities in the securities market and suggestions for improving the role of commercial banks in the local market in the SSC based on international practice were made. The participation models of commercial banks in the State Bank, the decisions made by the state and the steps taken in this case were examined, and at the same time, the scientific and theoretical basis of the types of activities of the commercial banks in the State Bank and transactions with securities were noted. The securities market has been comprehensively investigated, the role and participation models of commercial banks in GKB have been studied according to the world practice, the results of how the participation of commercial banks in GKB in Azerbaijan has changed over time and its current situation have been reviewed, and in the end, in which direction a development model can be chosen opinions expressed.

Key words: *Securities Market - GKB, commercial banks, globalization of the world economy.*

Э.М.Садыгов

д.э.н., профессор Азербайджанский Государственный Экономический Университет

Т.М.Гусейнзаде

магистрант, Азербайджанский Государственный Экономический Университет

Роль коммерческих банков на рынке ценных бумаг

Резюме

Статья посвящена повышению роли коммерческих банков на рынке ценных бумаг, что играет особую роль в развитии финансового рынка Азербайджана. Сделаны исследования и оценка международной и отечественной практики деятельности коммерческих банков на рынке ценных бумаг и предложения по повышению роли

коммерческих банков на локальном рынке в РЦБ на основе международной практики. Были рассмотрены модели участия коммерческих банков в Государственном банке, принимаемые государством решения и предпринимаемые шаги в этом случае, а заодно научно-теоретические основы видов деятельности коммерческих банков в Государственном банке. Были отмечены банковские операции и операции с ценными бумагами. Всесторонне исследован рынок ценных бумаг, изучены роль и модели участия коммерческих банков в ГКБ согласно мировой практике, приведены результаты того, как менялось участие коммерческих банков в ГКБ в Азербайджане с течением времени и его нынешнее положение. рассмотрены, и в конце, в каком направлении может быть выбрана модель развития, высказаны мнения.

Ключевые слова: рынок ценных бумаг – ГКБ, коммерческие банки, глобализация мировой экономики.